

בפתח החוברת

הקובץ הזה מבקש להדק את הקשר בין בלשנות לשירה. כלולים בו שישה מחקרים סמנטיים בלשון הפואטית. מאז שהועמד חקר המטפורה במרכז מחקרי הסמנטיקה הקוגניטיבית-ההקפנית הולך ונבנה הגשר בין בלשנות לספרות ומתהווים קשרים ראשונים בין הסמנטיקה לפואטיקה. ואולם גשר זה עודנו צר ורעוע ומבקש חיזוק. הלשון השירית מציבה אתגר לשוני. התוכל הסמנטיקה להתמודד עמו?

בְּתוֹךְ לְבִי כְּלוֹאָה צְפוּר עוֹרֵת
וְקוֹל שִׁירָה מְתוֹק מֵרֵיחַ נֶרֶד...

לאה גולדברג, הפתיחה לסונטה יא, מתוך המחזור "אהבתה של תרזה די מון", מוקדם ומאוחר, 1970, עמ' 196-197

בשתי השורות הקצרות של לאה גולדברג נדחסות מטפורת הציפור הכלואה בתוך הלב ומטפורות סינסטטיות שמערבות רשמים מארבעה חושים: קול, טעם, ריח ומראה (ורד). המטפורות הללו מערבות מסגרות סמנטיות או שדות סמנטיים שברגיל אין ביניהם קשר: הלב והתחושות, ציפור שיר, כלא, ריח, פרחים ובעקיפין נרמזת גם מסגרת השירה עצמה. ההצטרפות של **ציפור עיוורת** אל התואר **כלואה** מעורר רגשות המנוגדים למתיקות שירתה של ציפור זו. התוכל הסמנטיקה להתמודד עם העושר היצירתי הזה?

לא בנקל נבנה הגשר בין הסמנטיקה לפואטיקה: באמצע המאה העשרים העלה נועם חומסקי את התחביר על מפת התודעה הבלשנית כשהציע לראות בתחביר של כל השפות תחשיב פורמלי, אלגוריתם המשקף את מבנה החשיבה האנושית. חקר הסמנטיקה, שעניינו חקירת כל מה שנקלט בחושים ונחשב במחשבה, נדחה בכמה עשורים. לאלה היה קשה להציע מבנה פורמלי המקביל לתחביר-המחשבה נוסח חומסקי. חוקרים בתחום הסמנטיקה הבלשנית (הלקסיקלית) הסתפקו בתיאור תופעות וביצירת מעין קטלוג של אפיונים, מעניינים כשלעצמם, שהתייחסו ליחסים בתוך אוצר המילים ולשינויים שחלים בו: סינונימיות, הומונימיות, פוליסמיה, מטפורה, מעתקי משמעים.

רק בעשורים האחרונים של המאה העשרים החל להסתמן מפנה. המטפורה הייתה לנושא חשוב ולמוקד של מחקר ושל ופיתוח של תאוריות בפילוסופיה, בפסיכולוגיה וגם ובעיקר בבלשנות הקוגניטיבית. חקר המטפורה ממשיך להיות נושא לחקירה של דרכי החשיבה וההתבטאות בשח הרגיל בתחומי הלוגיקה, המדע, הכלכלה, המוסר, החברה גם היום, ונוספים לו כל העת מחקרים החושפים את הפן המוחי-הנירולוגי ואת הפן התרבותי של השפה. בלשנים קוגניטיביים אחדים מתעניינים גם במטפורה בלשון השירית וגם בתופעות פואטיות אחרות וחוקרים אותן בכלי המחקר החדשים שמציעה הבלשנות הקוגניטיבית.

מכשול גדול בדרכה של הבלשנות אל השירה הציבה התפיסה הפורמלית ששלטה בסמנטיקה במקביל לשליטתה של תאוריית חומסקי בתחביר. בהשפעת הפילוסופים של הלשון של ראשית המאה העשרים, שמייסדיה היו מתמטיקאים ולוגיקנים, צָמַח בבלשנות זרם סמנטי-פורמלי שהתרחק מרחק רב מן הלשון הפיוטית. הסמנטיקה הפורמלית, הנשענת על הלוגיקה הפורמלית היא סמנטיקה של מודל האמת, וקרויה גם סמנטיקת תנאי האמת. היא הכפיפה את עצמה לקשר בין משמעות לאמת, ובכך מנעה מעצמה בידועין או שלא בידועין מלעסוק בלשון השירה, שהרי מיטב השיר הוא ה'כזב' שבו. לשון השירה רצופה מטפורות, היא אינה מחויבת לקטגוריזציה חמורה, להגדרות, לאמת, או לאימות, מלבד החובה לאמת-המשורר. מהי בעולם האמיתי הציפור העיוורת הכלואה כביכול בתוך לבה של המשוררת? ואת מה בעולם מסמן קול שירה המתוק מריח ורד?

הסמנטיקה הקוגניטיבית הציבה חלופה לשאלות אלה בכך שדחתה את הנחות היסוד של הסמנטיקה הפורמלית כבלתי מספקות. נדרשו כלים אחרים לתיאור העושר והגיוון של המחשבה, הרגש והלשון האנושית, ובכלל זה לשון השירה. כך בצד חקר המטפורה התפתח בבלשנות הקוגניטיבית גם חקר המסגרות הסמנטיות שיש לו זיקה לכיוון מחקר ותיק יותר – חקר השדות הסמנטיים. גישה זו אינה רואה עוד את אוצר המילים כרשימה מילונית אלפביתית אלא כמה שמיוסד על ההתנסות האנושית החברתית והתרבותית. מילים נעוצות בהקשרי השימוש שלהן ובמסגרות התוכן המוכרות שלהן שדרכן הן גם נלמדות. המילים "שיר" ו"קול" שייכות למסגרת התוכן (או בשמה האחר, השדה הסמנטי) של השירה; המילה "כלא" שייכת למסגרת העונשים של המערך החברתי המוסרי, ומקומה של המילה "ורד" במסגרת הפרחים, החי והצומח. ההבנה שישנם קשרי משמעות בין מילים – בין אם המונח שיתאר קשרים אלה יהיה אשכולות, רשתות, מסגרות או שדות – פותחת פתח להבנה יסודית של מבני הלשון וגם להבנה של התמורה היצירתית שמחוללת הלשון השירית במבנים מוכרים אלה. הבלשנות הקוגניטיבית והסמנטיקה הקוגניטיבית כענף שלה, בניגוד לסמנטיקת תורת האמת, בוחנות את השפה לא מבעד למשקפיים לוגיים חמורים, אלא כמעשה אנושי חברתי שיש לו גם פן יצירתי. הן מוכנות ויכולות להתחיל להתמודד עם הקושי והאתגר שבפיענוח לשון השירה ובכך לחשוף את חריגתה מלשון היום-יום וגם את יופיה. המתחים שיוצרת גודלברג בין שירה לעיוורון, בין הכלא לרצון לחופש, בין שירה של ציפור, כמשל לכל שירה בכלל, לבין הרצון לחופש, לאוזן שומעת, לצאת מכלא-הלב ולחדור אל אוזנו של העולם ושל האהוב המסרב לשמוע – מתחים אלה דורשים תיאור והסבר בחריגתם מן המבנה השגור והיום-יומי של תיאור העולם. מכאן הקושי והאתגר שבמבעים שיריים כאלה ומכאן נדירותם ויכולתם לרגש ביופיהם.

במקביל לפריחה של חקר המטפורה ושל המסגרות הסמנטיות בסמנטיקה הקוגניטיבית פיתח ראובן צור את תורת הפואטיקה הקוגניטיבית. תורה זו שמה לה למטרה להתחקות אחרי מנגנונים קוגניטיביים המשפיעים על קליטת המסר השירי: הגאיו, חרוזיו, מילותיו, תחבירו, נעימתו וקצבו של המבע הפואטי, ועקב כך משפיעים גם על הערכת המבע השירי ועל ההנאה ממנו. כל אלה

צעדים חשובים הבונים את הגשר בין הסמנטיקה לפואטיקה וגם בין המחקר הבלשני ובין פרשנות השירה.

הקובץ שלפנינו מצביע על דרכים אחדות שבהן נרתמים כלי מחקר סמנטיים – בייחוד חקר השדות הסמנטיים וחקר המטפורה – להבנה של שירים ומחזורי שירים. לעתים הם מציעים אף מפתח למכלול יצירתו של משורר. אחדים ממחקרי הקובץ הוצגו תחילה כהרצאות בכנסים של האגודה לבלשנות שימושית בשנים תש"ס, תשס"א ותשס"ב ועובדו למאמרים, ואחרים נכתבו במיוחד לקובץ. הם נפרשים על פני שירת ביאליק וממשיכיו – שניאור ופיקמן – שירת טשרניחובסקי ושירת לאה גולדברג. העניינים שנידונים בהם הם: רובדי לשון, חדשנות והשפעה, הילדות כנושא לעיצוב שירי, מטפורות עירוב החושים ושיטת השדות הסמנטיים ככלי פרשני. כל אלה, ובייחוד מאמרי החותם את הכרך, מבקשים להניח קווי יסוד למחקרי המשך בסמנטיקה הפואטית.

אני מודה מקרב לב לעורכת כתב העת, פרופ' זהר לבנת, על שהעמידה לי ולמחברי המאמרים אכסניה מכובדת זו. תודה גם לעורכת הלשון גב' חיה אלחייני על הארותיה.

תמר סוברן

